NATIVE LANGUAGE AND DESTINY OF NATION

Fahima Mirgalievna Khisamova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
hifami@yandex.ru

The article presents a brief review of the development stages and main achievements of Tatar linguistics in the bigger context of general Turkic studies.

The author emphasizes the most significant areas of the research done in Dialectal studies and History of the Tatar language in two aspects: History of the literary language and Historical Grammar specifying structural and grammatical changes in the language.

In the field of Dialectology the author stresses the importance of fundamental work named "The Dialectological Atlas of the Tatar language".

The author also characterizes the main research schools in Tatar linguistics.

Key words: Proto-Turkic language, reconstruction, historical grammar, dialectological atlas, research schools.

1. We are a Great Ethnos

My native language – the Tatar language – is the language of the Tatar ethnos, the sweet language of millions of Tatars, living as large ethnic groups in various areas of Europe and Asia!

And the Republic of Tatarstan is the ethnic and cultural capital of numerous Tatars living in the Russian Federation and abroad.

The precise information on geographic dispersion of Tatars and the dialects they speak can be received only from dialectologists. Fortunately, Dialectology is considered as the most advanced, affluent and successful branch of Tatar linguistics and Turkology as well. The origins of the research in the area are associated with the names of L.Zalai, L.T.Makhmutova, D.G.Tumasheva, N.B.Burganova and others. Their school was developed by their followers – dialectologists D.B.Ramazanova, F.S.Bayazitova, F.S.Yusupov, whose works have been a great contribution to the study of numerous dialects and sub-dialects. In this respect I would like to mention the fundamental work named "The Dialectological Atlas of Tatar sub-dialects" in three volumes, the work on which lasted for many years and which was published in 2008.

The revised copy of "The Dialectological Atlas…" contains the results of the study of all Tatar sub-dialects spread on the territory of Russia. In addition to Astrakhan, Volgograd, Stavropol sub-dialects of the Tatar people living in the Lower Volga region and the North Caucasus, the latest edition of the Atlas also presents Tyumen, Kemerovo, Omsk, Novosibirsk sub-dialects of Tatars. The Atlas proves that the sub-dialects used from Kemerovo to Ryazan, those spread on the territory of Tatarstan and Bashkortostan, and the ones in the Lower Volga region and the North Caucasus belong to the same type and are dialectal forms of the Tatar language. The linguistic identification of Tatars living on the territory from the Far East to mid-Europe and their being one ethnos is a great research achievement.

"Dialectological Atlas…" is extremely significant for Tatar linguistics in terms of all the material accumulated: it is a valuable source for historical studies of the Tatar language in the context of language structure and the creation of the "Historical Grammar".

One more important factor of the ethnos unity is the power of national consciousness. We have always kept it up. And since the beginning of the 20th century under the influence of social and political changes in the country and the world our ethnic and national consciousness has greatly consolidated. In recent years, the activities of the World Congress of Tatars have played an important role in this regard – Tatars from all over the world take an active part in the regularly held congresses.

2. A Short Journey into the History of our Language

The historical aspect in language learning is considered as a very important, complicated field of linguistics related to the history of a nation. There are two main directions in historical studies of the language: the history of literary language and historical grammar.

The history of literary language studies is the history and development of a written tradition in one language or in groups of related languages. The sources in this field are different manuscripts.

Historical grammar analyzes historical changes in the structure and the system of a language or a group of related languages.

For several centuries these two directions in Turkology have been the focus of studies of Russian and foreign scholars specializing in Altaic studies.

In the past centuries the history of the Turkic literary languages was studied in the works of V.V.Radlov, F.Ye.Korsh, P.M.Melioranskiy, A.N.Samoylovich, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, S.N.Ivanov. Later on, the Tatar language research was developed in the works of A.Nazip, E.R.Tenishev, V.Kh.Khakov, F.S.Khakimzyanov, F.S.Faseyev, R.G.Akhmetyanov, I.B.Bashirova, F.Sh.Nuriyeva and others.

Speaking about learning the history of a written literary language, we should note the following: the Tatar language like other Turkic languages – Turkish, Azeri, Uzbek, Uighur, Turkmen – is considered to be the language with ancient written culture. The Tatar ancient written literary language, rooted in the ancient Turkic languages, which formed the Tatar national literary language in the late 19th – early 20th centuries, is our national and cultural heritage. Our national literary language came into use and was further developed a hundred years ago, and the ancient literary language, the ancient Turkic language, in particular, was born thousands years ago.

In Tatar linguistics there have always been two views on the definition of chronological boundaries of the old Tatar literary language. Do the origins of the Tatar literary written language date back to the 15th -16th centuries – the period of the Kazan Khanate or to the 13th -14th centuries – the period of the Golden Horde? There are written documents to justify both views.

Ancient heritage is a common achievement of kindred nations, as classical literary language origins date back to antiquity. The theory of the Karakhanid-Uighur literary language (formed in the 10th -12th c.) is based on the Orkhon-Yenisei inscriptions which are considered to be the origins of Turkic people's literary-written heritage (5th-6th c.), and ancient Uighur written sources (9th-10th c.) in the region of Mid-Asia. Therefore, when speaking about the history of literary languages we often mention literary sources of Mid-Asia.

We know several literary opuses of this period – the didactic poem "Kotadgu belek" of Yusuf Balasaguny (11^{th}c.), literary works of Akhmad Yasavy (the beginning of the 12th c.), the literary works of Suleyman Bakirgany (12th c.).

The Golden Horde literary language which had given the world numerous literary masterpieces during the 13th – 14th centuries is considered to be the next stage of the history of the Turkic languages. This language was the language of a great empire; it was widely spoken on the area from the Northern Khorezm to the Volga region and in the south to Egypt. Scholars defined two cultural centers of this widespread language: *the first center* was the Northern Khorezm linked to Mid-Asia with the ancient Khorezmian language being spread in the Lower Syr Darya and the Karakhanid Uighur literary language.

The *second* social-political and cultural center of the Golden Horde was in the Volga region: the Jochi Ulus or the Golden Horde state and Sarai city. In this connection the famous turkologist Amir Nadzhip who contributed a lot to the study of ancient Turkic written sources wrote: "… the territory of the Jochy Ulus was quite extensive, and the Golden Horde had several cultural centers. One of the cultural centers was the Northern Khorezm – the Lower Syr Darya, preserving previous traditions of the Turkic (Karakhanid-Uighur) written culture of Mid-Asia; in 12th-13th centuries the other similar center was Sarai – the Lower Volga… And since the 14th century a new hearth appeared – Egypt… On the Golden Horde territory of modern Egypt the mixed Kipchak-Oguz written language received further development" [1: 16]. In our opinion, there are two important moments in these thoughts of the scholar. Firstly, as he proved, the Turkic literary written language in the Volga region dates back to the 12th -13th centuries, i.e. the classic Turkic-Tatar written literary language was used before the conquest of this land by Mongols. Secondly, the dialectal basis of this written literary language unlike the literary language of Mid-Asia is the mixed Kipchak-Oguz language. In this connection, the example is the language of the famous poem "Kiyssai Yusuf" ("The legend of Yusuf") written by Kul Gali at the beginning of the 13th c. in the Kipchak-Oguz language; it was written in Saksin city of the Lower Volga – and this fact is well-documented in Turkology [2: 7-26].

In this case we see the geographical transition of a literary language under the influence of historical and social events, as it is well-known in the history of common literary languages in pre-national period. The essence of this transition is in changing the dialectical basis of the literary language by preserving its traditional ancient features.

Thus, we can say that the Golden Horde Turkic-Tatar written literary language founded in

the 13th century by Kul Gali's poem "Kiyssai Yusuf" and developed in the 13th- 14th centuries by such wonderful classic Turkic-Tatar literary works as "Makhabbatname" by Kharazmi, "Khosrov and Shirin" by Qutb, "Dzhumdzhuma Sultan" by Khisam Kyatib, "Gulstan bit-turc" by Saif Sarai, etc. is the origin of the Tatar written literary language. Also, we should note that this literary heritage represents an important stage of the development of the Turkic people culture.

In the first half of the 15th century for different historical and political reasons the Golden Horde disintegrated and several khanates were formed on its territory: the Siberian Khanate (1420`s), the Kazan Khanate (1430`s) and the Crimean Khanate (1440`s) [3: 75].

The period of the Kazan Khanate is a period of forming the single Tatar vernacular as a result of Bulgar and Kipchak tribes merger [4: 19; 5: 120]. We can see the evidence of the fact in the words of the poems of Mukhammadyar, the poet of the Kazan Khanate (16th c.) and in the poems of Maula Kolyi, the successor of the Kazan Khanate poetry (12th c.):

Кем қулыңдин килгәничә қыйл яхшылык,
Сәңа бер көн тәқый килгәй яхшылық
Сән яхшылық кыйл, яхшылыкта бар мәза[1],
Кем яманлыг қыйлса, ул тапқай җәза...

(Мөхәммәдъяр).

Do good things as many as you can,
And once they are to return to you.
You do good things, there is value in it,
If someone does evil, he will find his punishment…

(Mukhammadyar).

Йаз көнендә болыты аз чуақ ула
Йегет кеше қайгусы йуқ даим көлә,
Қарый кеше мисле һаман қыш тик була,
Шул сыйфатлы гомре кәчәр қөдрәт берлә.

(Мәүлә Колый)

The poet compares the lives of people with the seasons of a year – jolly youth is compared with spring, quiet old age is compared with winter…

(Maula Kolyi)

In the middle of the 16th century the Kazan Khanate and other Tatar khanates were conquered by the Russian state and, according to researchers, the social-cultural and political environment, formed after that, greatly affected the fate of the Tatar people, the culture, literature and development of the written literary language: "…from the second half of the 16th century to the beginning of the 20th century, when the literary language, devoid of its constantly unifying form stimulating the development of the center, which is a feudal state, developed randomly, succumbing to every external wind blow… Consequently, the style and linguistic diversity, heterogeneity of the Tatar literary language is a historical product of specific conditions…" [3: 67].

This view is realistic as the Tatar written literary language, which was highly developed in the 14th -15th centuries and prospered in the 16th century, later, i.e. in the17th-19th centuries grew closer to the Mid-Asia literary language, and then in the 19th century was under the influence of the Turkic literary language – all these reasons caused the diversity of the language and its style.

Besides previously mentioned works of classic poetry, the observed period is also famous for the translated prose works such as "Kalila va Dimna" (14th – 15th c.), "Madzhmugil Khikayat", for historical writings, such as "Zamig"-at-tavarikh" written by Kadir Gali bek (17th c.), "Tavarikhi Bulgariya" written by Khisametdin Muslimi, "Tarikhnamai Bulgar" written by Tazetdin Yalchhigul (19th c.), etc. [6, 7, 3, 8]. But even in this period of difficulties, which can be called "stagnation", the official style of business papers – a peculiar functional branch of the written literary language – was constantly and actively used as the language of dialogue with the Eastern states beginning with yarlyks (decrees) of the Golden Horde from the 13th-14th centuries to the middle of the 19th c.

Consequently, the Tatar written literary language for more than three centuries was used as a second official language of the Russian Empire for communication with Eastern states. And it was Mirkasim Gusmanov and Salam Alishev who first drew attention of linguists to this fact which was really very important for the history of the Tatar literary language. The studies of this phenomenon in the context of the literary language history certify that for many centuries the Tatar language had been used as the second official language of the Russian Empire [9]. The historical aspect of the issue was well studied at the beginning of the 20th century by Russian scholars. For example, V.V.Bartold in his Russian diplomatic mission, wrote: "They are representatives of those Tatar noblemen (Kazan, Kasimov and Astrakhan ones), who help a lot in Russia's dialogue with Persian

[1] Мәза – value

and even Eastern Asian countries. Thanks to these Tatar noblemen the Russian government had trained interpreters to negotiate with the governments of Muslim countries" [10: 182].

Tatar interpreters did not only translate documents, but went to different countries as employees of Embassies and took part in diplomatic meetings and negotiations as experts. The Russian historian V.V.Grigoryev admitted the role the interpreters played but characterized them quite negatively: "These gentlemen as well as Mohammedans were not and could not be sincerely loyal to the Russian government: they didn't like the way Russian infidels were punishing their brethren – Mohammedans, though there were reasons for that. But without these interpreters who took part in all meetings as experts, through which all relationships with Mohammedans were built, nothing was done, nothing was undertaken..." [11: 23].

Some of the names of Tatar interpreters working in embassies are still known thanks to the works of historian S.A.Belokurov: "Kuchukai Sakayev, Suleiman Tonkachiyev, Peter Tatarinov, Rezep Baitsin, Tokhtaralei Baginin, Bilal Bezirginov, Kodralei…" [12: 31], those were the Tatar employees in Moscow embassies in 1689.

Tatar Historical grammar has been studying vernacular changes since Proto-Turkic period basing on comparative principals.

One of the first studies in Tatar Historical grammar was the work of the famous dialectologist and language historian Latif Zalai "Tatar Historical Phonetics Data" (1954) focused on phonological changes in the language. His next fundamental work on morphological changes in the Tatar language was published in 2000 with the help and support of F.S.Faseyev, F.Yu.Yusupov as well as the series of his lectures delivered at Kazan University [13].

Another contribution to the development of Tatar Historical Grammar was "Introduction to Tatar Linguistics" by the famous representative of the Kazan linguistic school, Professor of Kazan University, V.A.Bogoroditskiy [14], the work was edited by a distinguished turkologist N.K.Dmitriyev. "Introduction to Tatar Linguistics" covered a wide spectrum of problems researched: comparative studies of the Turkic languages' phonological systems, the transition of vowels in the Turkic languages of the Volga region, phonetic similarities in the Turkic and Mongol languages etc.

In "Phonetics" the author provides a thorough comparative analysis of common and specific features of Russian and Tatar phonological systems and with the help of empirical data proves that there are only two similar vowels in Tatar and Russian – */u/* and */y/;* the vowel /a/ in Tatar is labial and has a deeper articulation; the vowels */o/, /ө/* are shorter and narrower than the Russian counterpart c */ō/,* etc.

Robust historical analysis and comparative studies of Tatar with other Turkic (Turkish, Altai, Kazakh, Chuvash) and Mongol languages are offered in the second part of the work mentioned.

In the second part of the 20th century centers of Turkic studies were also established in Moscow and Leningrad (now – Saint Petersburg). In 1970 Leningrad Turkic school published the work of A.M.Shcherbak on historical and comparative method in the Turkic languages [15]. Historical and comparative morphology was the focus of the scholars next work published 1977-1987 in three volumes [16, 17, 18].

Moscow Center for Turkic studies run by Prof. Dr. Adgam R.Tenishev issued a profound six volume work on the history of the Turkic languages. The first four volumes deal with the reconstruction of the Proto-Turkic language with the help of historical and comparative method [19, 20, 21, 22]. The fifth volume aimed to reconstruct regional languages (Oguz, Kipchak, Karluk Uighur, etc.) and study their development [23]. In the first part of the sixth final volume the author summarizes the data analyzed and the results discussed in the previous volumes. The second part of Volume Six studies the ancient Turks' linguistic world image [24].

The expository character of the latest Turkic studies allows to interpret the causes and perspectives in the Turkic languages development. Thus, the traditional Turkic linguistics classifies the languages of Kipchak group including Tatar as "new" Turkic languages with a number of structural changes, while the results of modern reconstruction studies of the ancient Proto-Turkic prove that the Tatar language is very close to the proto-language, being one of the old ones. E.g. it is generally accepted that personal pronouns and cardinal numerals are the most ancient parts of speech, close to their archetypes, for example: /*мин* <*män, *mēn/, /*минем* <*вinim, *pinim/, /*мине* <*вini, *pini/, /*миңа* <*вina,*pina/ etc. In Turkic languages personal pronouns in different cases may sound differently: /*mağa, sağa* (миңа, синa)/, /*mağan, sağan, manin, sanin* (минем, синең)/, etc. One, two, three, etc. numerals of the Tatar language are reconstructed in the following way: /*бер* - * bi:r < * pi:r/; /*ике* iki – ike – äki/; /*өч* *üč- öč/, etc.

3. Language Needs to Be Protected and Preserved

Modern Turkic centers at Kazan (Volga region) Federal University and the Institute of Language, Literature and Art named after G.Ibragimov of Tatarstan Academy of Sciences have been conducting extensive research on a wide spectrum of subjects in many areas for half a century. The three volume Tatar Grammar in Russian and Tatar edited by Professor and Member of Tatarstan Academy of Sciences M.Z.Zakiev is considered to be one of the main achievements of Kazan Center.

Among other noteworthy results of the Turkic studies in Kazan are: L.T.Makhmutova and D.G.Tumasheva's studies on Tatar dialects, Prof., Corresponding member of Tatarstan Academy of Sciences F.A.Ganiev's fundamental lexicographic works, Prof. G.F.Sattarov's Tatar Onomastics, Prof. F.G.Garipova's works on Hydronymy, member of Tatarstan Academy of Sciences Prof. R.A.Yusupov's works on linguistic culture.

Younger generation of linguists – R.R.Zamaletdinov, F.Sh.Nuriyeva, A.Sh.Yusupova, G.R.Galiullina, A.A.Timerkhanov, G.K.Khadieva and others – continue Tatar linguistics traditions and explore new areas using new trends of the modern linguistics paradigm.

The burning issue in modern Tatar Linguistics is the protection and preservation of the language. Active bilingualism in Tatarstan cities, 'extinction' of villages, abolition of Tatar schools, new language regulations adopted by the Russian government and many other reasons cause concerns about the fate and future of our language. However, being a great ethnos with precious ancient heritage of written culture and multimillion population of strong character we are going to find ways to preserve our language!

References

1. *Nadzhip E.N.* Tyurkoyazychnyy pamyatnik XIV veka «Gulistan» Seyfa Sarai i ego yazyk. Alma-Ata, 1975. 210 s. (in Russian).
2. *Khisamov N.Sh.* Kol Gali häm anyŋ «Kyyssa-i Yosyf» dastany. Kazan: Tatar. kit. näshr., 2012. 285 b. (in Tatar).
3. *Usmanov M.A.* Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vv. Kazan', 1972. 221 s. (in Russian).
4. *Khakimzyanov F.S.* O Povolzhskom variante srednetyurkskogo yazyka // Istoriko-lingvisticheskiy analiz staropis'mennykh pamyatnikov. Kazan', 1983. S. 3-25. (in Russian).
5. *Zakiev M.Z.* «Kyysaii Yusuf» Kul Gali i etnoyazykovaya situatsiya v Bulgarii // Poet-gumanist Kul Gali. Kazan', 1987. 262 s. (in Russian).
6. *Galyautdinov I.G.* «Tarikh name-i bulgar» Tadzhetdina Yalsygulova: avtoref. kand. dis. M., 1977. 25 s. (in Russian).
7. *Räkhim G., Gaziz G.* Tatar ädäbiyaty tarikhy. Berenche žild. Boryngy däver. Kazan, 1924 316 s. (in Tatar).
8. *Khisamieva Z.A.* Yazyk dastanov Kadyr-Gali beka. Avtoref. kand. dis. Ufa, 1981. 21 s. (in Russian).
9. *Khisamova F.M.* Tatarskiy yazyk v vostochnoy diplomatii Rossii. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2012. 402 s. (in Russian).
10. *Bartol'd V.* Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii. Leningrad, 1925. 318 s. (in Russian).
11. *Grigor'ev V.V.* Pis'ma iz zaural'skoy stepi. M., 1862. 145 s. (in Russian).
12. *Belokurov S.A.* O posol'skom prikaze. M., 1906. 170 s. (in Russian).
13. *Žäläy L.* Tatar teleneŋ tarikhi morfologiyase (ochrklar). Kazan: «Fiker», 2000. 286 b. (in Tatar).
14. *Bogoroditskiy V.A.* Vvedenie v tatarskoe yazykoznanie. Kazan', 1953. 220 s. (in Russian).
15. *Shcherbak A.* Sravnitel'naya fonetika tyurkskikh yazykov. L.: Nauka, 1970. 202 s. (in Russian).
16. *Shcherbak A.* Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskikh yazykov (imya). L., 1977. 193 s. (in Russian).
17. *Shcherbak A.* Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskikh yazykov (glagol). L., 1981.181 s. (in Russian).
18. *Shcherbak A.* Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskikh yazykov (Nareche, sluzhebnyy chasti rechi, izobrazitel'nye slova). L.: Nauka, (Leningradskaya otdelenie), 1987. 149 s. (in Russian).
19. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Fonetika. M.: Nauka, 1984. 488 s. (in Russian).
20. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Morfologiya. M.: Nauka, 1988. 557 s. (in Russian).
21. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Sintaksis. M.: Nauka, 1986. 435 s. (in Russian).
22. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Leksika. M.: 2001. 822 s. (in Russian).
23. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Regional'nye konstruktsii. M.: Nauka, 2002. 767 s. (in Russian).
24. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Pratyurkskiy yazyk-osnova. Kartina mira. M.: Nauka, 2006. 907 s. (in Russian).

ТУГАН ТЕЛҺӘМ МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ

Фәһимә Миргали кызы Хисамова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан, Кремль ур., 18,
hifami@yandex.ru

Мәкаләдә төрки телләр һәм татар әдәби теле үсешендә мөһим урын билгән үзенчәлекле тарихи этаплар билгеләнә. Автор бу өлкәгә караган фәнни мәктәпләр һәм алар белән бәйле галимнәрнең эшчәнлеген ачуга да игътибар бирә. Татар теле тарихына мөнәсәбәттә исә, борынгы төрки дәвер, Алтын Урда чоры һәм Казан ханлыгы этабы үсеш эзлеклелеген саклаган хәлдә, телебез яңарышының җитди үзенчәлекләре яктыртыла. Биредә татар тел белеменең яңа дәвер казанышларыннан саналган өч томлык академик грамматика, күпсанлы фундаменталь лексикографик хезмәтләр, диалектология өлкәсендә зур әһәмияткә ия булган «Татар сөйләшләренең диалектологик атласы» турында сүз алып барыла.

Төп төшенчәләр: Борынгы төрки нигез тел, реконструкция, тарихи грамматика, диалектологик атлас, фәнни мәктәпләр.

1. Без – зур халык

Минем туган телем – татар теле – Европа һәм Азия кыйтгаларының киң мәйданнарында зур-зур этник төркемнәр булып оешкан, таралып яшәгән күп миллионлы татар халкының газизләрдән газиз туган теле, татар милләте теле ул!

Татарстан Республикасы исә – Русия киңлекләрендә яшәгән күпсанлы милләттәшләребезнең генә түгел, дөньяга сибелгән барлык татар халкының да милли-мәдәни мәркәзе.

Татар халкының географик таралышы, яшәеш ареалы, тел вәзгыяте турындагы төгәл мәгълүматларны безгә диалектолог галимнәребез генә бирә ала. Бәхеткә, диалектология фәне татар тел белемендә, шулай ук тюркологиядә дә, иң алга киткән, бай һәм нәтиҗәле эшли торган тармак булып санала. Аның чишмә башында Л.Җәләй, Л.Т.Мәхмүтова, Д.Г.Тумашева, Н.Б.Борһанова һ.б. кебек күренекле галимнәребез торды. Әлеге остазларыбызның дәвамчылары булган диалектолог галимнәребез Д.Б.Рамазанова, Ф.С.Баязитова, Ф.Ю.Юсупов һ.б., зур тырышлык куеп, киң географик мәйданда таралган күпсанлы диалект һәм сөйләшләрне тиешле фәнни югарылыкта өйрәнүгә зур өлеш керттеләр. Шул уңайдан озак еллар дәвамында башкарылган һәм 2008 елда ук инде басып чыгару өчен әзер булган «Татар сөйләшләренең диалектологик атласы» дигән өч томлык капиталь хезмәтне беркадәр шәрехләп үтәсем килә.

«Атласның....»ның тулыландырылган яңа варианты Русия территориясендә таралган барлык татар сөйләшләрен махсус программа нигезендә җентекләп тикшерү нәтиҗәләрен үз эченә ала. Яңа төзелгән «Атласка...» элеккеге вариантлар белән чагыштырганда Иделнең түбән агымында һәм Төньяк Кавказда таралыш алган әстерхан, волгоград, ставрополь татар халык сөйләшләре һәм себер татарлары сөйләшләреннән өстәмә рәвештә томан, омск, новосибирск, кемерово сөйләшләре кертелгән. Кыскасы, Атласның яңа вариантында илебез территориясендәге татар теленең диалекталь сөйләшләре тулы һәм бөтен нечкәлекләре белән хәзерге фән таләпләре нигезендә шәрехләнгән, иң әһәмиятлесе, тарихта теркәлгән! Шуны да истә тоту мөһим: тел ул – халыкның төп билгесе һәм кадерләп сакланырга тиешле иң зур байлыгы. Бу җәһәттән әлеге капиталь хезмәт Татарстан һәм Башкортостанда таралган татар сөйләшләреннән тыш, көнчыгышта – Кемерово, көнбатышта – Рязань өлкәләреннән башлап, көньякта – Иделнең түбән агымында һәм Төньяк Кавказда таралган барлык сөйләшләрнең бер типта булуын, ягъни аларның барысының да татар теленең диалекталь вариантлары икәнлеген ышанычлы фәнни юл белән дәлилләп күрсәтә. Русиянең Ерак Көнчыгышыннан Европа уртасына кадәр таралып утырган милләттәшләребезне шул рәвешле тел буенча идентификацияләү, бербөтен халык икәнлеген дәлилләү, һичшиксез, бик зур фәнни һәм мәдәни казаныш.

Шул ук вакытта «Атлас…» – иң беренче чиратта, югары кимәлдә эшләнгән фәнни хезмәт. Аның татар тел белеме өчен әһәмияте, биредә тупланган һәм шәрехләнгән тел

материаллары татар теленең формалашу тарихын тел төзелеше буенча, ягъни структур яктан яктырту өчен, һәм тарихи грамматиканы төзү өчен дә, кыйммәтле чыганак булуы билгеле.

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: милләтне органик бербөтенгә туплауның тагын бер мөһим факторы – милли үзаңның көчле булуы. Безнең халкыбызда ул һәрвакыт сакланып килгән. Әйтергә кирәк, XX йөз башыннан алып XXI йөз барышында, тарихи-иҗтимагый вәзгыятьнең үзгәрүенә бәйле рәвештә, бездә милли үзаң аеруча көчәеп китте. Соңгы елларда бу юнәлештә Бөтендөнья татар конгрессы алып барган эшчәнлек тә зур роль уйнады. Бу уңайдан аның тарафыннан даими рәвештә оештырыла торган конгрессларга алда санап үтелгән төбәкләрдән, шулай ук дөньяның барлык почмакларыннан оешкан төстә татар халкы вәкилләре килү шул турыда сөйли.

2. Телебез тарихына кыскача сәяхәт

Тел белеме фәнендә тарихи аспект, ягъни телләр тарихын өйрәнү гаять әһәмиятле, шул ук вакытта шактый катлаулы, турыдан-туры халык тарихы белән бәйле өлкә булып санала. Телләр тарихын өйрәнүнең фәндә, билгеле булганча, төп ике юнәлеше бар: әдәби тел тарихы һәм тарихи грамматика.

Әдәби тел тарихы билгеле бер телдә, күбрәк якын кардәшлектә булган телләр төркемендә, язма традициянең барлыкка килүен, гасырлар дәвамында аның үсеш-үзгәрешләрен өйрәнә. Төп чыганаклар ролен бу очракта һәртөрле язма истәлекләр уйный.

Тарихи грамматика исә аерым бер телдәге, яисә кардәш телләр төркемендәге ерак гасырлардан килгән тарихи үзгәрешләрне тел төзелеше буенча, ягъни структур яктан анализлый.

Әйтергә кирәк, тюркология фәнендә һәр бу ике юнәлеш соңгы берничә гасыр дәвамында Русия галимнәренең генә түгел, чит ил алтаист галимнәренең дә игътибарын җәлеп иткән мөһим фәнни проблема булып торды.

Тюркология фәнендә әдәби телләр тарихы әле узган гасырларда ук В.В.Радлов, Ф.Е.Корш, П.М.Мелиоранский, А.Н.Самойлович, А.К.Боровков, А.Н.Кононов, С.Н.Иванов кебек галимнәрнең хезмәтләрендә яктыртылды. Икенче, соңгырак этапта әлеге өлкәгә, хосусан татар теленә кагылышлы рәвештә, зур өлеш керткән галимнәрдән, Ә.Н.Нәҗип, Э.Р.Тенишев, В.Х.Хаков, Ф.С.Хәкимҗанов, Ф.С.Фасеев, Р.Г.Әхмәтьянов, И.Б.Бәширова, Ф.Ш.Нуриева һ.б. исемнәрен атап китәргә мөмкин.

Хосусан татар язма әдәби теле тарихын өйрәнүгә килгәндә, шуны билгеләп үтү мөһим: татар теле, төрки телләр яссылыгында алганда, төрек, әзербайҗан, үзбәк, уйгыр, төрекмән телләре белән беррәттән, борынгыдан язма мәдәнияте булган телләрдән санала. XIX йөз ахыры – XX йөз башларында формалашкан татар милли әдәби теленең элгәресе булган һәм тамырлары белән иң борынгы төрки язма әдәби телләргә барып тоташкан борынгы татар язма әдәби теле шулай ук безнең милли-мәдәни мирасыбыз. Әгәр без милли әдәби телебезнең гамәлгә керүен һәм үсешен йөз елдан артык дип билгеләсәк, борынгы әдәби телнең, шулай ук тагын да борынгырак гомумтөрки язма әдәби телләрнең тарихы мең еллар белән исәпләнә.

Иске татар әдәби теленең хронологик чикләрен билгеләүгә килгәндә исә, әле соңгы вакытларга кадәр диярлек тел белемендә ике төрле караш яшәп килде. Региональ әдәби телнең югары чиген безгә татар халкы этнос буларак формалашкан чордан, XV-XVI йөзләрдән, ягъни Казан ханлыгы дәвереннән алыргамы, яки татар язма әдәби теленең чишмә башы XIII-XIV йөзләрдән – Алтын Урда чорыннан ук киләме? Әйтергә кирәк, бу ике караш та фәнни яктан нигезсез түгел.

Иске, ягъни классик әдәби телләрнең башлангычы бик борынгыдан килү сәбәпле, үткәнгә киткән саен, элеккеге мирас үзара кардәш халыкларның уртак милке, уртак мәдәни казанышы санала. Төрки халыкларның әдәби-язма мирасының чишмә башы Орхон-Енисей ташъязмалары (V-VI гасыр) һәм борынгы уйгыр язма ядкәрләреннән соң (IX-X гасыр), Урта Азия регионында формалашкан төрки язма әдәби тел – караханилар дәвере әдәби теле, карахани-уйгыр әдәби теле (X-XII гасыр) була. Шуңа күрә әдәби телләр тарихы турында сүз барганда, без еш кына Урта Азия әдәби теле истәлекләре дигән гыйбарә белән очрашабыз.

Бу чордагы әдәби телдән, билгеле булганча, Йосыф Баласагунлының «Котадгу белек» дидактик поэмасы (XI гасыр), Әхмәд Ясәви хикмәтләре (XII йөз башы), Сөләйман Бакыргани әсәрләре (XII гасыр) һ.б. сакланып калган.

Берничә гасыр дәвамында (XIII-XIV) күпсанлы җәүһәрләр биргән Алтын Урда чоры

әдәби теле гомумтөрки әдәби телләр тарихының чираттагы этабы санала. Ул – кодрәтле империя теле, һәм бу әдәби телнең гаять киң регионда – Төньяк Харәзмнән алып, Идел буена чаклы, ә көньякта исә Мисырга кадәр таралышында галимнәр төп ике мәдәни үзәкне билгелиләр: *беренче үзәк*, чыннан да Урта Азия регионы белән бәйле Төньяк Харәзм һәм Сыр-дәрья елгасының түбән агымында таралган борынгы харәзм, ягъни карахани-уйгыр әдәби теле. Әлеге регионда борынгы Урта Азия әдәби теле традицияләренең алга таба да тотрыклы саклануы, билгеле, табигый күренеш.

Алтын Урда дәүләтенең тарихта тирән эз калдырган *икенче* иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни үзәге, билгеле, Идел буенда барлыкка килгән Жучи олысы (улусы), ягъни Алтын Урда дәүләте һәм Сарай шәһәре була. Бу уңайдан күренекле тюрколог, борынгы төрки язма истәлекләребезне өйрәнүгә зур өлеш керткән галим Әмир Нәҗип түбәндәгеләрне билгеләп уза: «...территория Джучеева улуса была довольно обширной, и Золотая Орда имела несколько культурных центров. Одним из культурных очагов был Северный Хорезм – низовье Сыр-Дарьи, сохраняющий еще былые традиции тюркской (караханидско-уйгурской) письменной культуры Средней Азии; другим таким же центром уже в XII-XIII вв. было низовье Волги – Сарай ... А с XIV в. появляется новый очаг – Египет ... На территории современного Египта нашел свое дальнейшее развитие золотоордынский смешанный кыпчако-огузский письменный язык» [1: 16]. Галимнең әлеге фикерендә, безнеңчә, ике момент аеруча игътибарга лаек. Беренчедән, аның раславынча, Идел буенда төрки язма әдәби телнең XII-XIII йөзләргә нисбәтләнүе, ягъни әле монгол яулап алуларына кадәр үк Түбән Идел регионында үзенчәлекле классик төрки-татар язма әдәби телнең гамәлдә йөрүе, ә икенчесе – әлеге язма әдәби телнең диалекталь нигезе, Урта Азия әдәби теленнән аермалы буларак, катнаш кыпчак-угыз (угыз-кыпчак) теле булуы. Бу уңайдан, мәсәлән, XIII гасыр башларында язылган «Кыйссаи Йосыф» поэмасының (Кол Гали әсәре) нәкъ шул катнаш кыпчак-угыз әдәби телендә Иделнең түбән агымында Саксин шәһәрендә язылуы тюркология фәнендә расланган хакыйкать дип санарга мөмкин [2: 7-26].

Бу очракта без, тел тарихы фәнендә билгеле булганча, милләткәчә чордагы гомуми әдәби телләрнең, төрле тарихи-иҗтимагый шартларга бәйле рәвештә, бер географик төбәктән икенче төбәккә күчеше белән очрашабыз. Әлеге күчешнең асылы борынгы традицион тел үзенчәлекләрен күпмедер дәрәҗәдә саклаган хәлдә, әдәби телнең диалекталь нигезе үзгәрү юлы белән бара.

Шул рәвешле, XIII гасыр башларында ук Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы белән нигезе салынган һәм XIII-XIV йөзләрдә Харәзминең «Мәхәббәтнамә», Котбның «Хөсрәү вә Ширин» поэмалары, Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» дастаны, Сәйф Сараиның «Гөлстан бит-төрки» әсәре һ.б. кебек классик төрки-татар поэзиясенең кабатланмас гүзәл үрнәкләрен, шулай ук һәртөрле проза әсәрләрен һәм тарихи язмаларны мулдан биргән Алтын Урда чоры төрки-татар язма әдәби телен турыдан-туры татар язма әдәби теленең элгәресе, аның чишмә башы дип саный алабыз. Шул ук вакытта әлеге язма әдәби мирас гомумән төрки халыклар мәдәнияте үсешенең дә әһәмиятле этабын тәшкил иткәнлеген дә билгеләп үтәргә кирәк.

Билгеле булганча, XV йөзнең беренче яртысында һәртөрле иҗтимагый-сәяси сәбәпләр аркасында Алтын Урда дәүләте таркалганнан соң, аның биләмәләрендә, бер-бер артлы төрле татар ханлыклары: Себер ханлыгы (20 нче еллар), Казан ханлыгы (30 нчы еллар), Кырым ханлыгы (40 нчы еллар) һ.б. барлыкка килә [3: 75].

Казан ханлыгы чорын (XV-XVI йөзләр) галимнәр, хаклы рәвештә болгар һәм кыпчак кабилә телләренең кушылуы нигезендә бердәм татар халык сөйләмә теленең формалашу чоры дип саныйлар [4: 19; 5: 120]. Моның ышанычлы дәлилләрен без, мәсәлән, Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдъяр әсәрләрендә (XVI йөз), шулай ук Казан ханлыгы чоры поэзиясенең дәвамчысы булган Мәүлә Колый шигырьләрендә (XVII йөз) һ.б. күрә алабыз:

Кем қулыңдин килгәничә қыйл яхшылық,
Сәңа бер көн тәқый килгәй яхшылық
Сән яхшылық кыйл, яхшылыкта бар мәза,[2]
Кем яманлығ қыйлса, ул тапқай җәза...

(Мөхәммәдъяр).

Йаз көнендә болыты аз чуақ ула
Йегет кеше қайгусы йуқ даим көлә,
Қарый кеше мисле һаман қыш тик була,
Шул сыйфатлы гомре кәчәр қөдрәт берлә....

(Мәүлә Колый)

[2] Мәза – файда

XVI йөз уртасында Казан ханлыгы һәм башка татар ханлыклары Рус дәүләте тарафыннан яулап алынганнан соң барлыкка килгән иҗтимагый-мәдәни һәм сәяси вәзгыятьне билгеләп, тарихчы галимнәр аның гомумән татар халкы язмышына гына түгел, ә мәдәният, әдәбият һәм язма әдәби тел үсешенә дә тирән йогынты ясавын билгелиләр: «...со второй половины XVI в. до начала XX в., когда литературный язык, лишенный постоянно унифицирующего форму, стимулизирующего развитие центра, каким является феодальное государство, развивался слишком анархично, поддаваясь каждому дуновению внешнего ветра... Следовательно, стиле-языковая пестрота, смешанность татарского литературного языка есть исторический продукт конкретных условий....» [3: 67].

Галим бу очракта бик хаклы, чөнки әле XIV-XV гасырларда ук югары үсеш дәрәҗәсенә ирешкән, XVI йөздә Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдъяр иҗаты белән беркетелгән татар язма әдәби теленең соңгырак этапта, ягъни XVIII-XIX йөзләрдә кулланылышы буенча яки Урта Азия әдәби теленә тартымлыгын, XIX гасырда исә төрек әдәби теле тәэсирендә булуын, төрек теле тәэсиренең өстенлек ала башлавын, ягъни әлеге «тел-стиль чуарлыкларының» сәбәбен бик дөрес күрсәтеп бирә.

Бу чорда югарыда китерелгән классик поэзия үрнәкләреннән тыш, «Кәлилә вә Димнә» (XIV-XV гасыр). «Мәҗмугыль хикәят» кебек тәрҗемә характерындагы проза әсәрләре, Кадыйр Гали бәкнең «Җәмигъ-әт-тәварих» (XVII гасыр), Хисаметдин Мөслиминең «Тәварихы Болгария», Таҗетдин Ялчыголның «Тарихнамәи Болгар» (XIX гасыр) һ.б. кебек тарихи язмалары шактый киң кулланылышта була [3; 6-8]. Әмма мәдәниятебез үсеше өчен шактый катлаулы, «торгынлык» дип атарга мөмкин булган шушы чорда да язма әдәби телнең үзенчәлекле бер функциональ тармагы булган рәсми эш кәгазьләре стиле көнчыгыш дәүләтләр белән халыкара аралашу теле сыйфатында, XIII-XIV йөзләрдәге Алтын Урда ярлыкларыннан башлап, XIX йөз урталарына кадәр һәрдаим актив кулланылышта була.

Бу очракта без татар язма әдәби теленең өч гасырдан артык дәвердә, (XVI-XIX йөзләр) Россия империясенең Көнчыгыш илләр белән дипломатия бәйләнешләрендә икенче дәүләт теле вазифасында кулланылуын күздә тотабыз. Татар әдәби теле тарихы өчен зур әһәмияткә ия булган әлеге күренешкә телчеләрнең игътибарын юнәлтүдә беренче чиратта тарихчы галимнәребез Миркасыйм Госманов һәм Сәлам Алишевларның роле зур булды. Әдәби тел тарихы контекстында әлеге феноменны өйрәнү исә, алдарак искәртелгәнчә, татар теленең күп гасырлар дәвамында Россиядә икенче дәүләт теле вазифасында кулланылышын тулысынча расларга мөмкинлек бирде [9]. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: татар теле тарихына кагылышлы әлеге күренеш узган гасыр башларында ук тарихи аспектта рус галимнәре тарафыннан да шактый гына дәрәҗәдә шәрехләнгән була. Мәсәлән, В.В.Бартольд рус дипломатик миссияләрендә эшләгән татарлар турында түбәндәгечә яза: «Это представители тех служилых татар (казанских, касимовских, астраханских), которые в XVII-XVIII вв. оказали России большие услуги при сношениях с переднеазиатскими и даже восточноазиатскими государствами. Благодаря находившимся на русской службе татарам, русское правительство для сношений с правительствами мусульманских стран располагало готовыми кадрами переводчиков» [10: 182].

Татар тәрҗемәчеләре төрле канцелярияләрдә хатларны тәрҗемә итеп кенә калмаганнар, ә илчелек составында үзләре дә төрле илләргә барып, экспертлар сыйфатында алар белән дипломатия эшләрен башкаруда турыдан-туры катнашканнар. Бу турыда беркадәр негатив рухта булса да, тарихчы В.В.Григорьев түбәндәгеләрне яза: «Эти господа, как магометане, не могли быть искренне преданы Русскому правительству, им было не по душе, что кяфиры русские наказывали собратий их, магометан-кайсаков, хотя и за дело. Вот эти переводчики, через которых велись все сношения с кайсаками, которые во всех совещаниях администрации участвовали как эксперты, без которых ничего не предпринималось, ничего не делалось...» [11: 23].

Тарихчы галимнәрнең хезмәтләрендә шулай ук әлеге чорларда илчелектә, ягъни Посол приказында эшләгән татар тәрҗемәчеләре турында да кызыклы мәгълүматлар бар, аларның кайберләренең исемнәре дә теркәлеп калган. Мәсәлән, тарихчы С.А.Белокуров 1689 елда Мәскәүдә Посол приказында эшләгән татар кешеләренең исемнәрен китерә[3]: Кучукай Сакаев, Сулейман Тонкачиев, Петр Татаринов, Резеп Байцын, Тохтаралей Багинин, Билял Безиргинов, Кодралей... [12: 31].

[3] Исемнәр русча язылышта китерелә

Тел тарихы фәненең икенче юнәлеше булган тарихи грамматикада гомумхалык сөйләмә теле тарихы төзелеше буенча, ягъни структур яктан өйрәнелә.

Мәгълүм булганча, татар теле үзенең тамырлары белән бик ерак чорларга, иң борынгы төрки нигез телгә барып тоташа, һәм телебезнең тарихи грамматикасын өйрәнү дә гомуми рәвештә төрки телләрнең чагыштырмалы-тарихи грамматикасын өйрәнү контекстында бара һәм күпмедер дәрәҗәдә аның состав өлешен тәшкил итә.

Татар теленең тарихи грамматикасын өйрәнүгә багышланган махсус хезмәтләр чагыштырмача соң, узган гасырның урталарына таба гына мәйданга чыга башлый. Бу уңайдан, иң элек күренекле диалектолог һәм тел тарихчысы Латыйф ага Җәләй хезмәтләрен искә алырга кирәк. Галимнең 1954 елда чыккан «Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар» дигән хезмәтендә татар телендәге сузык һәм тартык авазлар тарихы шактый эзлекле яктыртыла һәм андагы күп кенә фикерләр бүгенге тел тарихы фәне өчен дә әһәмиятен югалтмый. Л.Җәләйнең икенче капиталь хезмәте телебезнең грамматик төзелешен (морфологиясен) тарихи юнәлештә өйрәнүгә багышланган. Профессор Л.Җәләйнең университет студентларына тел тарихыннан укыган лекцияләренең кульязмалары нигезендә төзелгән, бу китап 2000 нче елда басылып чыкты [13]. Китапны басмага күренекле тел галимнәре Ф.С.Фасеев һәм Ф.Ю.Юсупов һ.б. әзерләделәр.

Татар теленең тарихи грамматикасын өйрәнүгә нигез салган икенче бер әһәмиятле хезмәт – Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкиле, Казан дәүләт университеты профессоры, русист галим В.А.Богородицкийның «Введение в татарское языкознание» дигән хезмәте [14]. Аның мөхәррире зур тюрколог-галим Н.К.Дмитриев була. В.А.Богородицкийның бу хезмәте татар теленең тарихи грамматикасы буенча беренче гаять җитди хезмәт булу белән бергә, ул, гомумән, төрки телләрнең чагыштырмалы – тарихи грамматикасын өйрәнүгә дә зур өлеш кертә, анда, мәсәлән, төрки телләрдәге тартыклар һәм сузыклар системасын чагыштырып өйрәнү, Идел буендагы төрки телләрдә сузыклар күчеше, төрки телләрдәге монгол телләре белән фонетик уртаклыклар һ.б. мәсьәләләр гаять җитди фәнни югарылыкта анализлана.

Татар теленең тарихи грамматикасын өйрәнү җәһәтеннән бу хезмәттә «Фонетика» бүлеге аеруча әһәмиятле. Телебезнең вокализмын (сузыкларын) һәм консонантизмын (тартык авазлар системасын) чагыштырмалы рәвештә өйрәнүгә багышланган бу бүлектә авазлар башта сыйфатлары, ягъни ясалыш, әйтелеш үзенчәлекләре ягыннан рус теле авазлары белән чагыштырыла, һәр ике телдәге авазларның типологик юнәлештә уртак һәм үзенчәлекле яклары ачыклана. Галим, мәсәлән, рус һәм татар телләрендә бары тик ике сузык авазның, ягъни *и* һәм *у* авазларының гына төп билгеләр буенча охшаш булуларын, шул ук вакытта *а* авазының, иренләшү төсмереннән тыш, арттарак ясалуын (...имеет более глубокую артикуляцию), *о, ө* авазларының бик кыска әйтелешен һәм күтәрелеш буенча (по подъему) рус телендәге *ō* авазыннан таррак булуын, һ.б. билгели. Шунысы әһәмиятле: галим бу нәтиҗәләрен эксперименталь ысуллар белән дә дәлилли.

Галим, үз хезмәтенең икенче өлешен исә турыдан-туры татар теле авазларын тарихи юнәлештә өйрәнүгә багышлый, татар теле авазлары төрки телләрдән төрек, алтай, казах, чуаш телләре белән, шулай ук монгол телләре белән чагыштырыла.

Төрки телләр тарихының гомумтюркология фәне күләмендә өйрәнелү дәрәҗәсенә килгәндә исә, әле узган гасырның икенче яртыларыннан башлап соңгы вакытларга кадәр диярлек дәвердә Мәскәү һәм Ленинград (хәзерге Санкт-Петербург) галимнәренең бу өлкәдәге күләмле һәм зур фәнни кыйммәткә ия булган эш нәтиҗәләрен билгеләп үтәргә кирәк. Россия тюркология фәнендә әлеге чорда төрки телләрне чагыштырмалы-тарихи ысул белән өйрәнү өлкәсендә хезмәт куйган һәм бай фәнни мирас калдырган галим, ул, һичшиксез, тюркологиянең Ленинград мәктәбе вәкиле А.М.Щербак. 1970 елда аның төрки телләрнең чагыштырмалы-тарихи фонетикасы буенча күләмле хезмәте басылып чыга [15]. Дөнья тюркология фәне казанышларына таянып һәм аларны фәнни-тәнкыйди юнәлештә тәфсилле анализлап язылган бу хезмәт бер үк вакытта бөтен төрки телләр материалларына нигезләнгән булуы белән дә гаять зур фәнни-методик әһәмияткә ия.

Төрки телләр тарихын эзлекле өйрәнүне дәвам итеп, галим 1977-1987 елларда чагыштырмалы-тарихи морфология буенча өч томлык хезмәтен бастыра [16-18].

Төрки телләр тарихын, аларның тарихи грамматикасын өйрәнүнең яңа этабы Мәскәү тюркологлары тарафыннан олуг тюрколог-галим, академик, безнең хөрмәтле милләттәшебез Әдһәм Рәхим улы Тенишев җитәкчелегендә төрки телләрнең чагыштырмалы-тарихи грамматикасы буенча күптомлы гаять зур фәнни кыйммәткә ия булган коллектив хезмәт язылуы белән характерлана. Әлеге хезмәтнең беренче дүрт томы төрки телләрнең төзелеше буенча төрле тармакларын (фонетика, морфология, синтаксис, лексикология) чагыштырмалы-тарихи ысул белән өйрәнүгә һәм шулар нигезендә иң борынгы төрки нигез телне (тюркский праязык) реконструкцияләүгә багышланган [19-22]. Региональ реконструкцияләргә багышланган бишенче том төрки телләрнең төрле этник төркемнәрен (угыз, кыпчак, карлук-уйгур һ.б.) һәм аларның нигез телләрен реконструкцияләүне үз эченә ала [23]. Алтынчы, йомгаклау томында исә алдагы томнардагы мәгълүматлар гомумиләштерелә. Бу томның икенче бүлеге лексика материаллары нигезендә борынгы төркиләрнең дөнья картиналарын өйрәнүгә багышлана [24].

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: хәзерге заман лингвистика фәне югарылыгында эшләнгән әлеге капиталь хезмәтләрнең чыгуы төрки телләр тарихын гомуми планда өйрәнү өчен генә түгел, ә аерым төрки телләрнең грамматик төзелешенә хас кайбер мәсьәләләрне дә яңача фәнни нигездә аңлатырга мөмкинлек бирә.

Традицион тюркология фәнендә, мәсәлән, кыпчак төркеменә кергән телләр, шул исәптән татар теле дә, тарихи яктан күп кенә структур үзгәрешләр кичергән «яңа» телләрдән санала иде. Борынгы һәм иң борынгы төрки нигез телне яңача фәнни нигездә реконструкцияләү нәтиҗәләре күп кенә очракларда татар теленең борынгы нигез телгә шактый якын торуын дәлилләргә дә мөмкинлек бирә. Төгәлрәк якын килсәк, татар телендәге типологик яктан да иң борынгы сүз төркемнәреннән саналган зат алмашлыклары, шулай ук берәмлек сан атамалары үзләренең борынгы төрки телдәге архетипларына бик якын торалар. Мәсәлән, *мин* <*män, *mēn, *минем* <*вinim, *pinim, *мине* <*вini, *pini, *миңа* <*вina,*pina һ.б.

Аерым төрки телләрдә исә зат алмашлыклары һәм аларның кыек килештәге вариантлары күптөрле үзгәреш кичергән яңгыраштa килә: *mağa, sağa* (миңа, сиңа), *mağan, sağan, manin, sanin* (минем, синең) һ.б.

Берәмлек сан исемнәреннән татар телендәге *бер, ике, өч* һ.б. сан исемнәре түбәндәгечә реконструкцияләнә: *бер* - * bi:r < * pi:r; *ике* iki – ike – äki; *өч* *üč- öč һ.б.

3. Телебез саклауга һәм яклауга мохтаҗ

Телебез тарихын өйрәнү проблемаларыннан бүгенгегә күчсәк, татар теле фәне өлкәсендәге элекке фәнни казанышларның закончалыклы дәвамы буларак, хәзерге төп фәнни үзәкләр булган Казан (Идел буе) федераль университетында һәм Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында ярты гасырдан артык дәвердә күп тармаклы һәм масштаблы фәнни тикшеренү эшләре алып барыла. Рус һәм татар телләрендә өч томда «Татар грамматикасы» төзелде (баш мөхәррире – профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы М.З.Зәкиев). Академик М.З.Зәкиевнең соңгы еллардагы фәнни кызыксыну өлкәсе шулай ук, тел материалларына таянып, халык тарихын өйрәнүгә багышлана. Хөрмәтле өлкән буын галимнәребез Л.Т.Мәхмүтова һәм Д.Г.Тумашева җитәкчелегендә күпсанлы татар халык сөйләшләрен өйрәнү буенча ирешелгән нәтиҗәләр турында без инде алдан ук искәрткән идек. Әлеге елларда шулай ук өлкән буын галимнәребез иҗтиһаты белән татар теле фәнендә күп кенә яңа юнәлешләр барлыкка килде. Шундыйлардан татар лексикография фәнендә күпсанлы фундаменталь хезмәтләр авторы, үзенең фәнни мәктәбен булдырган галим, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, профессор Ф.Ә.Ганиев, татар тел белемендә ономастика фәненә нигез салган, күпсанлы яшь галимнәр тәрбияләгән профессор Г.Ф.Саттаров һәм аның җитәкчелегендә фәнгә аяк баскан, ономастиканың бер тармагы булган гидронимия өлкәсендә әле бүген дә актив эшли торган күренекле галим, профессор Ф.Г.Гарипова, тел культурасы өлкәсендә күп фәнни хезмәтләр авторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы Р.А.Юсуповларның хезмәтләрен аерым билгеләп үтәргә кирәк.

Билгеле булганча, фән дәвамчанлыкны ярата. Хәзерге татар тел белеме фәнендә өлкән буын галимнәребезнең эшен дәвам итүче, шул ук вакытта хәзерге тел белеме фәнендәге өр-яңа

тармакларны үзләштереп, саллы фәнни хезмәтләрен дөньяга чыгарган чираттагы буын Р.Р.Җамалетдинов, Ф.Ш.Нуриева, Ә.Ш.Юсупова, Г.Р.Галиуллина, А.Ә.Тимерханов, Г.К.Һадиева һ.б. кебек дәрәҗәле галимнәребез үзләре инде яшь фәнни кадрлар хәзерләү белән бергә, гомумән, татар теле фәнен оештыру, үстерү өлкәсендә дә актив эшчәнлек алып баралар.

Тел фәне, тел өйрәнү өлкәсендәге казанышларыбыз турында шундый оптимистик рухта сүз алып бара алсак та, телебезне саклау һәм яклау өлкәсендә шактый гына хәвефле яклар булуны танырга туры килә.

Шәһәр җирләрендәге актив икетеллелек, авыллар язмышы һәм аларга бәйле рәвештә милли мәктәпләрнең кими баруы кебек объектив сәбәпләрдән тыш, биредә Үзәктән Русиядәге милли телләргә карата тулысынча битараф һәртөрле карарларның килә торуы һ.б. телебезнең киләчәк язмышына карата борчылу тудырмый калмый, билгеле. Әмма минем бу язмамда бәян ителгәнчә, без – зур халык, бик борынгы язма мәдәниятқә ия булган, күп миллионлы, көчле рухлы халык. Без телебезне югалтмабыз!

Әдәбият

1. *Наджип Э.Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. Алма-Ата, 1975. 210 с.
2. *Хисамов Н.Ш.* Кол Гали һәм аның «Кыйсса-и Йосыф» дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 285 б.
3. *Усманов М.А.* Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. Казань, 1972. 221 с.
4. *Хакимзянов Ф.С.* О Поволжском варианте среднетюркского языка // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. Казань, 1983. С.3-25
5. *Закиев М.З.* «Кыйсаии Йусуф» Кул Гали и этноязыковая ситуация в Волжской Булгарии // Поэт-гуманист Кул Гали. Казань, 1987. 262 с.
6. *Галяутдинов И.Г.* «Тарих наме-и булгар» Таджетдина Ялсыгулова: автореф. канд. дис. М., 1977. 25 с.
7. *Рәхим Г., Газиз Г.* Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер. Казан, 1924 316 с.
8. *Хисамиева З.А.* Язык дастанов Кадыр-Гали бека. Автореф. канд. дис. Уфа, 1981. 21 с.
9. *Хисамова Ф.М.* Татарский язык в восточной дипломатии России. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 402 с.
10. *Бартольд В.* История изучения Востока в Европе и России. Ленинград, 1925. 318 с.
11. *Григорьев В.В.* Письма из зауральской степи. М., 1862. 145 с.
12. *Белокуров С.А.* О посольском приказе. М., 1906. 170 с.
13. *Җәләй Л.* Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар). Казан: «Фикер», 2000. 286 б.
14. *Богородицкий В.А.* Введение в татарское языкознание. Казань, 1953. 220 с.
15. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970. 202 с.
16. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., 1977. 193 с.
17. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981.181 с.
18. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). Л.: Наука, (Ленинградское отделение), 1987. 149 с.
19. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984. 488 с.
20. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 557 с.
21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М.: Наука, 1986. 435 с.
22. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: 2001. 822 с.
23. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные конструкции. М.: Наука, 2002. 767 с.
24. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира. М.: Наука, 2006. 907 с.

РОДНОЙ ЯЗЫК И СУДЬБА НАЦИИ

Фагима Миргалиевна Хисамова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, ул. Кремлевская, 18,
hifami@yandex.ru

Статья посвящена краткому обзору этапов развития татарского языка и основных научных достижений в области татарского языкознания на фоне развития общей тюркологической науки. В этом плане автором статьи выделены такие основные разделы, как диалектология, история татарского языка в двух аспектах: история литературного языка и историческая грамматика, характеризующая исторические изменения татарского языка в структурно-грамматическом аспекте. В области диалектологии особо отмечена значимость создания капитального труда «Диалектологический атлас татарского языка» не только в научном плане, но и для судеб татарской нации. Автором охарактеризованы действующие на современном этапе основные научные школы в области татарского языкознания: создание академической грамматики современного татарского языка, лексикографии, ономастика, культура речи и т.д.

Ключевые слова: пратюркский язык, реконструкция, историческая грамматика, диалектологический атлас, научные школы.